

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/41008>

Please be advised that this information was generated on 2021-02-24 and may be subject to change.

Hans Ester

Hans Ester – Professor in Literatuurwetenschap, Departement Kulturele Studies en Vergelykende Kunste, Radboud Universiteit Nijmegen, Nederland.
E-mail: J.Ester@let.ru.nl

André Brink en de marxistiese literatuuropvatting

André Brink and the Marxist notion of literature

In 1990 the Cape literary critic Ampie Coetzee published a thought-provoking essay under the title *Letterkunde & Krisis. 'n Honderd jaar Afrikaanse letterkunde en Afrikaner-nasionalisme*. ("Literature and Crisis. One Hundred Years of Afrikaans Literature and Afrikaner Nationalism"). Coetzee appeals for a Marxist appraisal of Afrikaans literature from the past up to the late 1980s. In Coetzee's opinion the notions of class warfare, of base and superstructure, of materialism and dialectics are essential to an understanding of historical development. Not many literary works in Afrikaans meet these requirements. Authors like Elisabeth Eybers and N.P. van Wyk Louw find no favour with Coetzee in spite of the innovations in their poems and plays. But, what about André Brink? Does he conform to Coetzee's criteria? The South African Publication Board pursued his novels on the grounds of their subversive, revolutionary nature. Even Brink's novels do not find favour with Coetzee. Brink's literary criticism demonstrates a profound knowledge of Marxist philosophical and Marxist cultural practice presuppositions in so-called socialist countries. He however refuses to write fiction within the framework of "socialist realism". He is aware of the complex relationship between material and mental production and he has taken notice of the derailments within Marxist cultural politics. On the other hand, in order to improve social conditions in South African society, Brink, in his novels *Looking on Darkness* (1973/1974) *A Chain of Voices* (1982) and *Rumours of Rain* (1978), is deeply concerned with social analysis. His novels do not make class distinctions but distinguish between the brave and the craven during the years of social and political opposition. This leads to another observation. It struck the author of this essay that the subject matter of human labour, including that of actual production and the social relations of labour in factories and on the mines, plays a lesser role in contemporary Afrikaans literature. Most authors have academic backgrounds; they tend to write about human life outside the place of industrial work. **Key words:** Afrikaans literature, André Brink, Marxism.

De meetlat van Ampie Coetzee

In 1990, dus nog vrij kort geleden, publiceerde de oppositionele uitgeverij Taurus een boekje van de hand van de letterkundige Ampie Coetzee met de titel *Letterkunde & Krisis. 'n Honderd jaar Afrikaanse letterkunde en Afrikaner-nasionalisme*. In het licht van de ontwikkelingen na 1990 in Zuid-Afrika is het een bijzonder onthullende publicatie. Ampie Coetzee geeft in zijn boekje een oordeel over de Afrikaanstalige letterkunde vanuit een ideologisch standpunt waarvoor hijzelf hoogstwaarschijnlijk de term "marxistisch" zou gebruiken. De bevindingen van Ampie Coetzee zijn niet mals. Oordelend over de houding van

N.P. van Wyk Louw, Elisabeth Eybers en Ernst van Heerden tijdens de jare 1948-1961 zeg hie:

Ten spyte van die enorme teenstrydighede wat aan die ontwikkel was tussen 'n wit bourgeoisie en 'n geforseerde swart proletariaat in die stedelike gebiede, en dat 'n gekultiveerde swart bourgeoisie in die Bantoesans vervreemd geraak het van hulle etniese landgenote in die stede – ten spyte van al hierdie omwentelinge is daar geen aanduidings dat die Afrikaanse digters wat alreeds 'n sekere status bereik het (Van Wyk Louw, Eybers en Ernst van Heerden) enigins bewus was van of besorg was oor hierdie sake nie (Coetzee, 1990: 26-27).

Desalniettemin legt Coetzee een duidelik verband tussen de aard van die gedichten van die drie genoemde dichters en die maatschappelijk-politieke ontwikkelinge binne Zuid-Afrika, die we voor het gemak de *basis* noemen. Zo word Van Wyk Louw's bundel *Tristia* in verband gebrach met de vervulling van het Afrikaner republikeinse ideaal in 1961, al hoed Coetzee zich ervoor, hierin een oorzaak en gevolg-relatie te sien. Niettemin, er is sprake van een samenhing. Dat geldt ook voor die poëzie van Elisabeth Eybers, van wie de voorkeur voor ironie als uiting van haar persoonlike levenservaring word gezien, maar ook als volgt word begrepen: "die groeiende invloed van die ironiese houding kan ook gesien word as 'n simboliese oplossing vir die groot kontradiksies wat aan 't ontwikkel was in die Suid-Afrikaanse maatskappy" (Coetzee, 1990: 28).

Gegeven de forse aanpak van gecanoniseerde skrywers als Van Wyk Louw en Elisabeth Eybers door Ampie Coetzee, is het spannend om vervolgens het oordeel over de skryver André Brink in het hoofdstuk over de periode 1961-1976 te lezen. Wanneer één skryver duidelik is geweest met zijn politieke stellingname, dan is dat toch wel André Brink geweest. Nochtans heeft Coetzee ook met betrekking tot Brink zijn aarzelingen:

Soos Van Wyk Louw was Brink 'n apostel van vernuwing, met die drang om nuwe skryfwyses in Afrikaans te bring. Waar [Etienne] Leroux intertekstueel gewerk het, het Brink die tegniek van die literêre verwysing benut: 'n literêre skrywer wat uiteindelik die letterkunde binne die politiek gebring het, maar met behoud van literêrheid, en veral van die esteties selfbewuste. Hierdie selfrefleksiwiteit waardeur die aandag gedwing word na die skeppingsproses, die aksentuering van die materiaal waarmee hy werk, sal

die gemene deler van sy tekste bly. Tot in die tagtiger jare sal Brink primêr 'n Skrywer wees. Na die ontdekking van die nuwe seksualiteit, eksistensialisme, Parys, die Inferno, Dante, Durrell, Camus, Henry Miller; na eksperimente met montage, veelvuldige vertellers, die bourgeois-liefdesdriehoek en die onbeskaamde beskrywing van die seksdaad; en na die skryf van toneelstukke in die Absurde idioom en in die allegorie, keer Brink uiteindelik tot die geskiedenis (Coetzee, 1990: 42).

In het bijzonder denkt Coetzee bij deze wending in Brink's schrijfproces aan de roman *Kennis van die aand* uit 1973. Ook hier wordt de meetlat hoog gelegd. Vanuit een vast patroon van ideologische vooronderstellingen en eisen kan zelfs deze roman geen genade vinden in de ogen van Ampie Coetzee. Hij gebruikt zelfs de stigmatiserende term "bourgeois-prosa van die sewentiger jare" (Coetzee, 1990: 43). Het cruciale punt waarop Brink verzaakt, is de accentuering van "kleur", van huidskleur, respectievelijk ras dus, in plaats van de vereiste nadruk op "klas". Coetzee wil een sociale stratificatie in het proza zien en geen raciale.

Maar, hoe is het na 1976 verder gegaan? Kon Brink toen wel genade vinden in Coetzee's ogen? Zeker is dat Brink met zijn romans *Gerugte van reën* (1978) en *Houd-den-Bek* (1982) naar het oordeel van Coetzee vooruitgang heeft geboekt. Toch is Coetzee niet onverdeeld gelukkig met de daarin gemaakte vertelkeuzes. Wat *Gerugte van reën* betreft, merkt hij op:

Dit is die eerste roman in Afrikaans oor kapitalisme en revolusie; maar die konflikerende magte is slegs die agtergrond tot karakters wat eintlik tipes is. Hier het Brink die elemente geskep vir 'n histories-materialistiese intervensie binne die Afrikaanse roman; maar omdat daar nie genoeg bewustheid van ideologie was nie, van die ideologie waaruit hy self skryf, kon dit nie gebeur nie (Coetzee, 1990: 50-51).

In de roman *Houd-den-Bek* prijst Coetzee de historische "werkelijkheid", maar mist hij "selfbewussyn", dat wil hier zeggen: inzicht in de wetmatigheden van de geschiedenis en de eigen rol van de romanfiguur daarin: "Is dit as gevolg van strukturele, of ideologiese, blokkades?" (Coetzee, 1990: 52).

Het begrip "wetmatigheid" is binnen Coetzee's argumentatie van wezenlijk belang. Hij gebruikt het woord dialektiek als zijnde de weten-

schap van deze wetmatigheid zeer welbewust bij zijn beoordeling van de waarde van literaire werken. Vanuit het door hem gehanteerde model van de klassenstrijd en in samenhang daarmee van de vooraanstaande rol van de arbeidersklasse in de geschiedenis, komt Coetzee tot een classificatie van de letterkunde die tijdens duidelijk dialektisch-materialisties afgebakende periodes is ontstaan. Het uitgangspunt bij de afbakening van deze perioden vormen beslissende factore op het gebied van de productieverhoudinge en productietoestanden. Deze productieverhoudinge en productietoestanden zije de basische onderbouwing van bepaalde sociaal-politieke relaties. Nu, in 2005, lijkt de door Coetzee gebruikte terminologie volkome verouderd te zije. Of dat werkelyk zo is, is nog maar de vraag. De aanvechtbare kante van Coetzee's betoog skuile in de tamelyk gemakkelijke manier waarop hij tot zije oordelen komt. Het schort bij zije argumentatie zewel aan bezinning op de ideologiese uitgangspunte als aan genuanceerde afweginge ten aanzien van de literaire waardeoordelen. De tijd heeft dit boekje ingehaald. Zuid-Afrika is een ultrakapitalisties land geworde waarin noch van een politieke visie op de verhouding kapitaal en arbeid, noch van een normatiese cultuurpolitiek sprake is.

André Brink als feniks

In zije boek *Tussenkoms* geeft H.P. van Coller een beeld van de verskillende fase die binne het werk van André Brink te onderscheiden zije:

die eerste, *tradisionele fase*, die tweede *eksperimentele fase* en die derde *betrokke fase*. In die eerste fase, ingelui deur *Meul teen die hang* (1958) en gevolg deur *Die gebondenenes* (1958) en *Eindelose weë* (1960) vind ons nog tradisionele prosa. Die skrywer Brink kom eers werklik in die tweede fase aan die woord. *Lobola vir die lewe* (1962), een van die eksperimentele hoogtepunte in Afrikaans, lei hierdie fase in wat o.a. ook *Die ambassadeur* (1963) en *Orgie* (1965) insluit. In sy derde fase – die betrokke fase – kan as hoogtepunt genoem word: *Kennis van die aand* (1973), *Gerugte van reën* (1980) en *Houd-den-Bek* (1982). Hierdie werke kan almal as politiek-betrokke romans bestempel word, wat nie alleen verwys na 'n sosio-politieke werklikheid nie, maar deur bepaalde manipulerende tegnieke ook die leser wil oortuig van die onregverdigheid van 'n bepaalde politieke stelsel en hom as 't ware wil probeer oorreed om hom van dié stelsel te distansieer (Van Coller, 1990: 92).

Zoals bekend, is met de genoemde drie fasen de breedte en veelvormigheid van Brink's werk volstrekt niet uitgeput. Ik wil mij niet op een precieze vervolgfaserings vastleggen, maar ik constateer na de door Van Collier genoemde drieslag een accentverschuiving naar het vrouwelijk perspectief in *Sandkastele* (1995), naar het magisch-realistische in *Duiwelskloof* (1998) en naar een combinatie van beiden in *Donkermaan* (2000). Het betreffende opstel van H. P. van Collier gaat vanaf de indeling in creatieve fasen uitvoerig in op de structuur van het vertellen in *Houd-den-Bek*. De analyse van de vertelinstanties leidt tot gedachten over het verschil tussen betrokkenheid en ideologie dat in een opstel van Charles Malan (1984) wordt behandeld dat de titel draagt "Verhouding en gesprek in geëngageerde romans".

Betrokkenheid en ideologie

Doorslaggevend voor de benadering van Charles Malan is zijn vraag naar het proces dat tussen de tekst (ook wel abstracte auteur genoemd) en de lezer plaatsvindt. Malan sluit aan bij het communicatiemodel van de linguïst Roman Jakobson waarin verschillende functies van de taaluiting worden onderscheiden. Zoals bekend, heeft de semiotiek dit model overgenomen en komt zij tot categorisering van de taaluiting, de boodschap, op basis van de verschuiving binnen de aard van die boodschap. Laatstgenoemde kan dan retorisch, expressief, receptief en mimetisch van aard zijn. De aard van de boodschap bepaalt het aandeel van de lezer in de opbouw van de wereld die het literaire werk aanreikt. Malan maakt een verschil tussen teksten die open zijn, die de expressief-receptieve codering volgen en andere teksten die eerder gesloten zijn en in de lijn van het mimetisch-receptieve wensen te functioneren. Het doel van het abstracte spreken over de aard van de literaire boodschap ligt in de mogelijkheden die het biedt om het publieke effect van een tekst beter te kunnen begrijpen. Een open tekst laat de lezer een labyrint van interpretatieve mogelijkheden betreden (in de termen van Umberto Eco), terwijl een gesloten tekst de respons en de emoties van de lezer voorprogrammeert. Malan noemt een werk van Brink zowel in de "open" categorie als in de "gesloten" categorie. *Houd-den-Bek* is eerder een open boodschap, terwijl *Kennis van die aand* veeleer gesloten zou zijn (Malan, 1984: 48v). Wanneer de poging wordt ondernomen om op grond van de onderscheiding van "open" en "gesloten" ook tot een verschil in de bepaling van het geëngageerde gehalte van een literaire tekst te komen, blijkt dat toch complexer te zijn dan het aanvankelijk

leek. Malan volg Sartre bij de definitie van "geëngageerd": "Volgens die Sartreaanse beskouing kan 'n werk as geëngageerd geklassifiseer word indien dit 'n bepaalde aktualiteit eksploteer, 'n beeld daarvan gee en kommentaar daarop lewer met die doel om iets daaraan te probeer verander. 'n Politieke, sosiale of religieuse "engagement" of verantwoordelikheid teenoor ander is ter sprake" (Malan, 1984: 49). Dan weten we echter nog niet, welke tekst tot welk niveau van betrokkenheid van de lezer leidt. Met de indeling open = minder geëngageerd ten opzichte van het sterk geëngageerde gesloten type tekstboodskap is Malan het in grote trekken wel eens:

Mens sou egter wel kon aflei dat die behandelde Afrikaanse romans van 'n meer geslote aard geslaagder *engagé*-perlokusies [dat wil zeggen: direkte interpretatiewe opdrachten aan de lezer] oplewer, omdat hulle dialoog met die leser eenvoudiger gestruktureer word en die direkte wyse waarop die leser betrek word, groter identifikasiemoontlikhede skep. Die strewe na 'n sterk affektiewe instelling en emosionele betrokkenheid by die leser verlei die verskillende senders in hierdie soort werke tot 'n soms onaanvaarbare ideologiese oorheenkodering wat die intelligente leser teen manipulasie in opstand laat kom, soos waarskynlik by die meeste van Brink se betrokke romans en *Johanna se storie* [van Jan Rabie] die geval is" (Malan, 1984: 59v).

Malan concludeert uit empiriese gegevens dat de categorie van de gesloten tekst over het algemeen veel gewilder bij het lezerspubliek is dan de open teksten. Opnieuw verwijst hij naar André Brink's werk:

Verkoopsyfers is in hierdie verband reeds 'n betroubare aanduiding; dit is bekend dat Brink plaatslik en oorsee 'n enorme gewildheid verkry het nadat hy meer geslote, betrokke romans begin skryf het. Vergelyk in hierdie verband die resepsiesgeskiedenis van *Die ambassadeur*, wat reeds in eie reg as geëngageerd beskou kan word omdat diepgaande ideologiese vrae daarin gestel word, met die geskiedenis van die eerste belangrike daaropvolgende roman, *Ken- nis*, en die ander betrokke werke" (Malan, 1984: 60).

Uiteraard weet Malan heel goed dat bij de publieke werking van een literaire tekst vele buitenliteraire factoren een rol spelen, zoals de mate van vertrouwdheid met het lezen van literaire teksten, de vereenzelviging van de lezer met een auteur en zijn oeuvre en het openbare debat over een literaire tekst. Voor mij is de insteek van Malan van

belang, omdat hij aan de hand van zijn denken in termen van “open” en “gesloten” duidelijk maakt wat betrokkenheid, geëngageerdheid inhoudt en dat de mate van betrokkenheid van de lezer bij de tekst bepaald wordt door de structuur van de tekst in combinatie met nog vele andere factoren.

Het is duidelijk dat André Brink een schrijver is die van zijn lezers gevoeligheid voor recht en onrecht, bereidheid tot verandering en een zekere mate van activisme verlangt. Daarom is hij een geëngageerde schrijver. Wanneer de marxistische ideologie in het debat ten tonele verschijnt, hebben we met andere communicatievormen te maken.

Marxisme: de uitgangspunten en de praktijk van de cultuurpolitiek

Het begrip “ideologie” heeft in het woordenboek van Karl Marx en Friedrich Engels niet persé een gunstige betekenis. Marx en Engels maken een duidelijk verschil tussen de burgerlijke ideologie die zogenaamde kapitalistische klassenbelangen verhult en verkeerde of slechts schijnbare drijvende krachten in de samenleving bedenkt. Voor de burgerlijke ideologie blijven de ware ontwikkelingskrachten naar het oordeel van Marx en Engels onbekend. Zij plaatsen de uiteindelijk zegevierende “socialistische ideologie” tegenover de verwerpelijke burgerlijke variant. Deze socialistische ideologie is de ideologie van de “uitgebuite en onderdrukte klassen” (Klaus & Buhr, 1966: 251-253). Deze laatste betekenis heeft Ampie Coetzee op het oog. Charles Malan gebruikt de term in de zin van “vorm van sociale betrokkenheid”.

Wie zich met de filosofische grondslagen van het marxisme bezighoudt, ontkomt er niet aan, aan de begrippen “basis” en “bovenbouw” de plaats te geven die hun bij Marx en Engels toekomt. Ook hier is het filosofische woordenboek op marxistisch-leninistische grondslag een belangrijk hulpmiddel. Onder het lemma “Basis und Überbau” stellen de auteurs vast:

De *basis* is de economische grondslag van de samenleving, dat wil zeggen de totaliteit van de materiële economische omstandigheden die zich in het productie- en reproductieproces van het materiële leven van de maatschappij en in de stofwisseling van de mens met de natuur vormen en ontwikkelen (productieverhoudingen, eigendomsverhoudingen ten aanzien van de productiemiddelen, verdelings- en ruilvormen, economische klassenrelaties) (Klaus & Buhr, 1966: 71).

Over de “bovenbouw” zegt het woordenboek in navolging van Marx en Engels: “Als *bovenbouw* worden de zich boven de basis bevindende politieke, juridische, wetenschappelijke en culturele instituties, inrichtingen en organisaties (staat, politieke partijen, wetenschappelijke en culturele inrichtingen, scholen en vormingsinstituten) en de met hen overeenkomende maatschappelijke ideeën (politieke, juridische, filosofische, wetenschappelijke, morele, kunstzinnige en religieuze opvattingen) aangeduid” (Klaus & Buhr, 1966: 72). Tussen basis en bovenbouw bestaat volgens Marx en Engels een verhouding van overeenstemming, niet van identiteit. De bovenbouw volgt de verandering van de basis niet automatisch op de voet. Marx heeft dit inzicht het helderst in zijn geschrift *Zur Kritik der politischen Ökonomie* uit 1859 geformuleerd. Het tempo van de maatschappelijke veranderingen kan bij basis en bovenbouw verschillend zijn. Maar, zoals Friedrich Engels in zijn brieven benadrukt, in laatste instantie bepalen de veranderingen binnen de gegeven basis de veranderingen binnen de bovenbouw, dus ook binnen de kunst, en ook binnen de literatuur. Er is sprake van een wisselwerking tussen basis en bovenbouw, waarbij de economische beweging zich als noodzakelijkheid doorzet (Klaus & Buhr, 1966: 73v).

Ik sluit niet uit dat het bovenstaande anno 2004/2005 nogal stoffig aandoet. Of dat terecht is, laat ik in het midden. Om de keuzes van André Brink te begrijpen en te benoemen, is het evenwel van groot belang om helderheid te krijgen over datgene wat we in wezen onder “marxisme” verstaan.

Een voorlopige conclusie lijkt mij hier op haar plaats. Wanneer Marx en Engels over de cultuur spreken, dan zien zij deze als een verschijnsel dat in laatste instantie afhankelijk is van de primaire krachten in de geschiedenis. Deze primaire krachten zijn: de productietoestanden, dat wil zeggen de manieren waarop de mens produceert en: de productieverhoudingen, dat wil zeggen de eigendomsverhoudingen ten aanzien van de productiemiddelen. De cultuur is geen platte echo van de basis. Er bestaat in de termen van Marx een “*unegales Verhältnis*” tussen de een en de ander. Niettemin blijft de basis overeind als de waarlijk stuwende kracht van de geschiedenis der samenleving.

Wanneer de bovenbouw de basis klakkeloos zou volgen, vormt de cultuur geen probleem voor de regisseur van de basis. Wanneer er echter speling tussen beiden aanwezig is, dan krijgt de bovenbouw een heel bijzonder belang. Dan is het de taak van de bovenbouw om aan de verandering van het bewustzijn bij te dragen zodat het bewustzijn weer in de pas komt met de voortgeschreden basis. Dat bedoelde Stalin,

wanneer hij het over de schrijvers als de “ingenieurs van de ziel” had. Daarop berust de cultuurpolitiek in de staten die tijdens de twintigste eeuw op marxistiese basis werden geregeer en daarop is nog altyd die cultuurpolitiek van Noord-Korea en Cuba gegrondvest. Zie daar ook die saamenhang binne het denke van Ampie Coetsee. In zyn ogen moest die bourgeoiese ideologie als een valse voorstelling van zaken worden doorgeprik en moest een andere ideologie via die literatuur kenbaar worden gemaakt: die van die klassenstryd, van die onderdrukking, die verarming en die uiteindelijke overwinning van die klasse die drager is van het zuivere inzicht. Het is spijtig voor Ampie Coetsee, maar die Zuid-Afrikaanse letterkunde heeft dit programma niet oorgenomen. Zelfs Brink heeft dit niet gedaan, die skrywer die toeh zo duidelik betrokken was by het wel en wee van zyn gekleurde Zuid-Afrikaanse medemens.

Strijgend, maar niet voor het absolutisme

Van alle belangrike publikasies van André Brink ower die rol van die skrywer in tye van noodzakelike sosiale en politieke verandering is zyn boek *Literatuur in die strydperk* uit 1985 die belangrikste. Binne die bundel opstellen die allen een ander aspek van het literaire lewen in Zuid-Afrika nu en elders toen en nu behandel, is het essay “Skrywer en literatuur in die strydperk” het duidelikst qua standpunt. Brink gaat in dit essay niet ower één nacht ijs. Hij kijkt eerst grondig naar het verleden, vooral naar die reakties van skrywers uit geheel Europa op die bloedige Franse revolusie van 1789 voordat hij die aktuele dilemma’s van die skrywer in Zuid-Afrika aan die orde stelt. Hij trapt niet in die valkuil van vereenzelviging met die Sowjet-Unie:

Daarom moet ek baie reguit en baie spesifiek praat: *in hierdie land* bestaan ’n situasie wat die voortplanting van die Leuen begunstig; wat die onderdrukking van die denke begunstig. Ek kla die land nie aan bo alle ander nie! Daar is nog ergeres in die wêreld: ek woon nog liewer hier as in die Sowjet. Maar hierdie land is myne. Ek het hom lief. Ek moet eerste na hom kyk oor hy myne is. En oor my liefde dit nie durf gedoog dat die voorwerp van my liefde minder is as wat hy kán wees nie” (Brink, 1985b: 90).

Even verder in zyn tekst noemt Brink die redenen voor zyn waakzaamheid teenower die ideologie van die Sowjet-Unie: “Ek wil nie, soos ’n politikus, veralgemeen en vergrof nie. Laat my daarom uitspel:

ná Hongarye en die Muur van Berlyn, ná Tsjeggo-Slowakye, ná wat byna in Portugal gebeur het, en óók ná Angola en die teenwoordigheid van Russiese en Kubaanse magte in die situasie, sou dit waansin wees om in dáárdie absolutisme 'n greintjie hoop te sien" (Brink, 1985b: 91). Resumerend stelt Brink dat de skrywer nooit zijn of haar plicht jegens de waarheid en de vrijheid mag verzaken. Een skrywer kan volgens hem net zo woedend en verontwaardigd (en betrokken) zijn als ieder ander mens, maar de skrywer onderscheidt zich door van hartstocht, woede en verontwaardiging literatuur te maken. Het resultaat van dit proces is een verruiming of verschuiving van inzicht. Literatuur kan volgens Brink een revolutie in het klein veroorzaken in het gemoed van de lezers. Deze revolutie krijgt bij hem echter niet het karakter van een verwoording van het noodzakelijke proces dat de geschiedenis volgens de eerder genoemde wetmatigheden moet doormaken. Brink verbindt de begrippen waarheid, vrijheid en zuiverheid met een ethisch gezien onafhankelijke, pure humane instelling, niet met een ideologisch kader dat boven de geschiedenis uitrooft en deze geschiedenis determineert.

In zijn in 1981 gehouden lezing "Die skrywer in sy groep: tussen vervreemding en verantwoordelijkheid" noemt Brink in de titel reeds een sleutelwoord binnen de marxistiese wereldbeskouwing, respectievelijk ideologie: vervreemding. Uiteraard moet hij vervolgens een poging doen om de duiding van vervreemding bij Karl Marx aan te halen. Uit de snelle manier waarop Brink drie hoofdkenmerken van vervreemding bij Marx noemt, blijkt dat hij zo vlug mogelijk aan het vaarwater van Marx wil ontsnappen. Brink beskouwt de visie van Marx op vervreemding ondanks het noemen van "vervreemdende omstandigheden" als een reductie van de realiteit: "Maar Marx, synde Marx, beskou 'omstandighede' uitsluitlik as ekonomiese en sosiale strukture. En soos met sóveel van sy denke kan mens hierin 'n boeiende, prikkelende en selfs sinvolle stimulasie vind om verder en breër te dink. Want *veral* vir die skrywer is die sosio-ekonomiese gewis nie die 'be-all and end-all' nie" (Brink, 1985b: 143). Wanneer de productieverhouding en de productietoestanden niet meer de basis van de historiese ontwikkeling van de maatschappij vormen, dan is het ook niet mogelijk om een esthetisch programma te omhelzen dat op deze basis gegrondvest is. Zonder de in laatste instantie bepalende basis zijn de contouren van het zogenaamde "socialistiesch realisme" benauwende grenzen van de creativiteit in dienst van waarheid en vrijheid.¹ André Brink heeft zijn ogen niet willen sluiten voor de repressieve aard van

het marxisme in de praktijk, het reëel bestaande socialisme. Dat is de reden voor zijn weigering om zich als schrijver, als vertegenwoordiger van de literatuur afhankelijk te verklaren van een ideologisch apriori.²

Arbeid en literatuur

De theorie van het marxisme heeft geen wortel geschoten onder Afrikaanstalige schrijvers. André Brink heeft noch in zijn opstellen noch in zijn romans een bij voorbaat vaststaande leer over de historische verandering op grond van basis en bovenbouw bevestigd. De reden voor Brink's weigering is zijn integriteit als schrijver die zich laat leiden door de zoektocht naar vrijheid en waarheid en zich daarin betrokken betoont bij de medemens. Een secundaire reden voor deze ongevoeligheid voor vormen van absolutisme ligt mogelijk in de plaats van de arbeid binnen de Afrikaanstalige gemeenschap. De zware lichamelijke arbeid was vóór en kort na de Tweede Wereldoorlog in "plaasromans" zoals die van C.M. van den Heever vertegenwoordigd. Het gaat hierbij om het werk op het veld. Romans en verhalen over het leven op de mijnen of in de industrie zoals bijvoorbeeld de staalindustrie en de automobiellindustrie ontbreken thans nagenoeg helemaal. Een van de weinigen die de arbeider in de Afrikaanstalige poëzie een plek hebben gegeven is S.J. Pretorius. Tussen industriële arbeid en literatuur gaapt in Zuid-Afrika een diepe afgrond. De schrijvers zien niet hoe belangrijk een literaire representatie van zo'n wezenlijk deel van het menselijk bestaan is, gewoonweg omdat zij de wereld van de industrie niet van binnenuit kennen. Ik acht het niet uitgesloten dat André Brink meer sympathie voor het socialistisch realisme zou hebben gehad wanneer hij intiemer vertrouwd zou zijn geweest met de complexe menselijke verhoudingen binnen de materiële productie in Zuid-Afrika. Daarmee wil ik niet beweren dat Brink met die kennis in het achterhoofd het marxisme als ideologie zou hebben omhelsd, wel dat hij de vraag naar de afhankelijkheid van het menselijk denken van de productieverhoudingen en –toestanden prikkelender en vruchtbaarder had gevonden dan nu met zijn op zich respectabele standpunt.

Aantekeningen

1. Zie voor de theorie van het "socialistisch realisme" Berger e.a. (1978); Demetz (1969) en Pracht e.a. (1975).
2. "Want die intellektueel durf geen kompromis aangaan met enige vorm van absolutisme nie" (Brink, 1985b: 97).

Bibliografie

- Berger, Manfred e.a. (red.). 1978². *Kulturpolitisches Wörterbuch*. Berlin (DDR): Dietz Verlag.
- Brink, André P. 1985a. *Waarom literatuur?* Kaapstad / Pretoria: Human & Rousseau.
- . 1985b. *Literatuur in die strydperk*. Kaapstad / Pretoria: Human & Rousseau.
- Coetzee, Ampie. 1990. *Letterkunde & Krisis. 'n Honderd jaar Afrikaanse letterkunde en Afrikaner-nasionalisme*. Bramley (Johannesburg): Taurus Uitgewers.
- Demetz, Peter. 1969. *Marx, Engels und die Dichter. Ein Kapitel deutscher Literaturgeschichte*. Frankfurt/Main / Berlin: Ullstein Verlag.
- Klaus, Georg & Buhr, Manfred. 1966. *Philosophisches Wörterbuch*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Malan, Charles. 1984. Verhouding en gesprek in geëngageerde romans. In H.P. van Coller en G.J. van Jaarsveld. *Woorde as dade. Taalhandelinge en letterkunde*. Durban / Pretoria: Butterworth Uitgewers, 46-60.
- Pracht, Erwin e.a. (red.). 1975. *Einführung in den sozialistischen Realismus*. Berlin (DDR): Dietz Verlag.
- Van Coller, H.P. 1990. *Tussenkoms*. Pretoria: HAUM Uitgewers.